

ЧЫГЫШ ТААНУУНУН МАСЕЛЕЛЕРИ

ВОПРОСЫ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

ISSUES OF ORIENTAL STUDIES

e-ISSN: 1694-8653

№2/2025, 174-180

УДК: 811.581.11

DOI: [10.52754/16948653_2025_2_20](https://doi.org/10.52754/16948653_2025_2_20)

**ДИАЛЕКТИЛЕРДИН ПАЙДА БОЛУУ ТАРЫХЫ ЖАНА КЭРДИН БИРДИКТҮҮ
УЛУТТУК ТИЛИ - МАНДАРИН ТИЛИНИН ӨНҮГҮҮ ЖОЛУ**

**ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ДИАЛЕКТОВ И ПУТЬ РАЗВИТИЯ ЕДИНОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА КНР – ПУТУНХУА**

**HISTORY OF THE REVOLUTION OF DIALECTS AND THE WAY OF DEVELOPMENT OF
THE UNITED NATIONAL LANGUAGE OF THE PRC – PUTUNHUA**

Үсөн уулу Маматаир

Үсөн уулу Маматаир

Uson uulu Mamatair

окутуучу, Ош мамлекеттик университети

преподаватель, Ошский государственный университет

Lecturer, Osh State University

zmuhtaruulu@oshsu.kg

Суюнбаев Марсел Санжарович

Суюнбаев Марсел Санжарович

Suiunbaev Marsel Sanjarovich

магистрант, Ош мамлекеттик университети

магистрант, Ошский государственный университет

Master's student, Osh State University

marselsuiunbaevv18@gmail.com

ДИАЛЕКТИЛЕРДИН ПАЙДА БОЛУУ ТАРЫХЫ ЖАНА КЭРДИН БИРДИКТҮҮ УЛУТТУК ТИЛИ - МАНДАРИН ТИЛИНИН ӨНҮГҮҮ ЖОЛУ

Аннотация

Макалада Кытайдын Бул илимий макала кытай өлкөсүнүн диалектилердин пайда болуу тарыхы жана кэрдин бирдиктүү улуттук тили - мандарин (путунхуа) тилинин өнүгүү жолу боюнча болмокчу. Диалектилердин пайда болушунун негизги себептери эреже катары, калктын тарыхый конуштардан жакынкы аймактарга көчүүсү деп эсептелет. Кытай өлкөсүндө тил жана диалект түшүнүктөрүн так айырмалоо, аларды изилдөө жана аныктоо кыйла маанилүү ролду ойнойт жана коомдук-саясий мүнөзгө ээ.

Ачкыч сөздөр: тарых, тил, мурас, маданият, каада-салт, тарбия

ИСТОРИЯ ВОЗНИКНОВЕНИЯ ДИАЛЕКТОВ И ПУТЬ РАЗВИТИЯ ЕДИНОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ЯЗЫКА КНР – ПУТУНХУА

HISTORY OF THE REVOLUTION OF DIALECTS AND THE WAY OF DEVELOPMENT OF THE UNITED NATIONAL LANGUAGE OF THE PRC – PUTUNHUA s

Аннотация

Эта научная статья будет посвящена истории диалектов Китая и развитию единого национального языка - мандаринского (путунхуа). Основными причинами возникновения диалектов, как правило, считаются миграции населения из исторических поселений на близлежащие территории. В Китае четкое разграничение понятий язык и диалект, их изучение и идентификация играет важную роль и носит социально-политический характер.

Abstract

This scientific article will focus on the history of Chinese dialects and the development of a single national language - Mandarin (Putonghua). The main reasons for the emergence of dialects, as a rule, are considered to be the migration of the population from historical settlements to nearby territories. In China, a clear distinction between the concepts of language and dialect, their study and identification plays an important role and has a socio-political nature.

Ключевые слова: история, язык, наследие, культура, обычаи, образование

Keywords: history, language, heritage, culture, customs, education

Киришүү

Акыркы учурларда фанъянь, путунхуа, ханьюй, гоюй и чжунвень (“аймактык тил”, “жалпы тил”, “хань (кытай) тили”, “мамлекеттик тил” жана “кытай тили”/“кытай жазуусу”) акыркы жылдары, айрыкча, аларды батыш тилдерине которууга аракет кылып жатканда, башаламандык жана талаш-тартыштарды жараткан. Мисалы, талаш-тартыштар Тайвандыктар менен Кантониялыктар кытай диалектиби же кытай тилинин тобундагы өзүнчө тилби деген суроону көтөрдү.

Мисалы, тил жана диалект түшүнүктөрүн так айырмалоо чындыгында кыйын, жана айырмалоочу критерийлер бардык эле тил үй-бүлөлөрүнө колдонула бербейт. Бирок, “тил” жана “диалект” деген сөздөр өзгөчө терминдер эмес, алар жалпы коомчулук үчүн социалдык чындыкта чагылдырылат. Демек, аларды изилдөө жана аныктоо кыйла маанилүү ролду ойнойт жана коомдук-саясий мүнөзгө ээ. Тилдик кырдаалга туура эмес берилген мүнөздөмө талаш-тартыштын сөөгүнө айланып, татаал коомдук-саясий кесепеттерге алып келиши мүмкүн болгон Кытайдын мисалында бул кыйла ачык байкалат, анткени “диалект же тил” тилдик факторду гана эмес, Кытайдагы улуттук иденттүүлүк жана регионалдык иденттүүлүк сыяктуу факторлорду да камтыйт.

Демек, “тил” жана “диалект” терминдери эмнени түшүндүрүп жаткандыгын түшүнүү, ошондой эле Кытайдагы лингвистикалык кырдаал, айрыкча кытай тилинин классификация көйгөйлөрү жөнүндө түшүнүккө ээ болуу маанилүү.

Байыркы Кытай, буга чейин Чунцю (б.з.ч. VIII-V кылымдар) жана Чжангуо (б.з.ч. V-III кылымдар) мезгилинде, согушкан княздыктарга бөлүнгөн. Саясий чектердин өзгөрүшү билим берүүгө жана диалектилердин өз ара таасирине чоң таасирин тийгизди. Байыркы Кытай падышалыктарынын тил илиминдеги айырмачылыктар жөнүндө биринчи маалымат Менцзыда (б.з.ч. III кылым) пайда болгон. Мисалы, Чунцю мезгилиндеги Ци жана Чу сыяктуу княздыктардын тилдери эки башка диалект катары каралып келген.

Сю Шендин “Шовен цзэ цзы” (“Кытай символдорунун келип чыгышы”) сөздүгүнүн кириш сөзүндө, Чжангуо мезгилинде Кытай жети княздыкка бөлүнүп, аларды башчы ханзадалар башташкан. Княздыктардын ортосунда көп жагынан айырмачылыктар болгон, мисалы, мыйзамдарды орнотууда, кийимде, тилде, атүгүл арабалар үчүн дөңгөлөктү орнотууда.

Княздыктарга бөлүнгөнүнө карабастан, ошол эле мезгилде бирдиктүү адабий тил түзүлө баштаган. “Мугалим колдонгон өрнөктүү тил – бул” “Шицзин”, “Шуцзин” жана “Лидзи” жазылган тил – “Лун Ю” (VII, 18). Бул тил ар кандай диалектилердин айрым өзгөчөлүктөрүн бириктирген [1, 7-8 б].

Цинь династиялары (б.з.ч. 221 - 207) жана Хань (б.з.ч. 202 - б.з.ч. 220) мезгилдеринен тартып, борборлоштурулган жогорку бийлик бирдиктүү адабий тилдин негизи болгон, бирок, дыйканчылыктын бытырандылыгы диалектилердин өнүгүшүнө алып келген жана өнүгүп бири-бирине эбегейсиз зор таасир тийгизген [2, 7-8 б].

Диалектилердин пайда болушунун негизги себептери эреже катары, калктын тарыхый конуштардан жакынкы аймактарга көчүүсү деп эсептелет. Натыйжада, адамдар белгилүү бир аймактын диалектин түзгөн ар бири өз тилинде сүйлөй башташат. Кытай калкы мобилдүү болгон эмес, бирок айрым саясий жана табигый кырсыктар миграцияга алып келген.

“Диалектилик айырмачылыктар, албетте, бирдей эмес. Алар Хуанхэ дарыясынын түндүгүндө жана Янцзинин түштүгүндө жайгашкан диалектилердин ортосунда өзгөчө мааниге ээ: айрымдарында үнсүз үнсүздөрдүн айтылышында четтөөлөр болгон, ал эми башкалары - үнсүз үнсүздөрдүн айтылышында”, - деп Суй (581-618) жана Тан (618-907) династияларынын убагындагы изилденүүчү Лу Деминг (550-630) жазган (Ван Дэньфэн). Илгертен бери диалектилердин топтооруна тез-тез кыймыл-аракеттер мүнөздүү болгон: “Хуанхэ дарыясынын түндүгүндө жайгашкан диалект аймагына Ян, Чжао, Цинь, Лонг, Лян, И аймактары кириши мүмкүн жана анын ичинде көптөгөн диалектилерге бөлүнүп кетиши мүмкүн, бирок, бул аймактын саясий борборлорунда - Лоян жана Чангында болгон айтылышы, албетте, бүткүл диалектинин өкүлү катары кызмат кыла алат” [3,14 б].

2. Изилдөөнүн материалдары жана методдору

Макалада кытай жана орус авторлорунун кытай тилинин диалектилери боюнча илимий адабияттары, окуу китептери, окуу куралдары, илимий кытай журналдарынын изилдөөлөрү жана макалалары боюнча байкоо жүргүзүлдү. Адабий булактардан маалыматтар жана фактылар келтирилген.

3. Жыйынтыктар жана талкуулоо

Илгертен бери диалектилер өзгөрүп, өнүгүп келген. Заманбап диалект топтоору мин жылдан ашуун мезгилге созулган этникалык жана демографиялык өзгөрүүлөрдүн натыйжасында бүгүнкү күндө кытай тилинин өзгөчөлүктөрү боюнча диалектилерге бөлүнүүдөн баштап, алардын ар бириндеги тон санына чейин ар кандай көз караштар бар. Негизинен, бардык булактарда эки негизги топ бар - Түндүк жана Түштүк диалектилери. Мунун себеби адамдардын ар башка жашоо образы. Түндүктүн жашоочулары негизинен Борбор Азиядан көчүп келишкен, кийинчерээк отурукташып, кытай тилин калыптандырышкан. Түштүктүн жашоочулары түздөн-түз кытайлар болушкан, алардын тили акырындап сиңип калган. Түндүктөгү саясий окуялар диалектилердин жакындашуусуна алып келди, ал эми түштүктө облустар менен шаарлардын ортосунда туруктуу байланыш болгон эмес. Ошол мезгилде Кытайдын аймагы Хуанхэ, Янцзы жана Чжуцзян дарыяларынын өрөөндөрүн бойлой бөлүктөргө бөлүнгөн.

Кытайдын бул аймактарынын тарыхый тагдырлары ар кандай жолдор менен өнүккөн. Тарых бою Түндүк Кытай ушул тараптын калкынын көпчүлүгүнүн жашоосун камтыган “дүрбөлөндүү тарыхый окуялардын аренасы” болуп келген. Түштүк элдер негизинен түндүктөн келген качкындар болгон, алар кандайдыр бир “тынч портто” жашаган. Түштүк Кытай аскердик операциялар үчүн ыңгайлуу болгон эмес, ошондуктан анын саясий тагдыры адатта Борбордук түздүктө чечилчү.

Ошондой эле, диалектилердин пайда болушунун себептеринин бири - кытайлардын жашаган жерине жараша ээлеген ишинин айырмачылыгы. Көп кылымдар бою Кытайда экономиканын негизги тармагы болгон сугат дыйканчылыгы калкты басып алынган аймактын мүнөздөмөлөрүнө белгилүү бир көз карандылыкка салган. Айыл чарба жумуштары үчүн ыңгайлуу жерлерде калктын тыгыздыгы жогору, ал эми шарттары анча ыңгайсыз болгон. Кытайдын географиялык, демографиялык жана экономикалык бытырандылыгы тилдик кырдаалга алып келген жана дагы деле болсо таасирдүү фактор болуп саналган.

Ички жана тышкы саясаттын көз карашынан алганда, фрагментация - бул өлкө үчүн өтө кооптуу жагдай. Демек, 19-кылымдын аягында Кытайда бирдиктүү улуттук тилди түзүү маселеси келип чыккан, анткени көпчүлүк бир мамлекетте бирдиктүү тил болушу керек деп эсептешкен. Бирок, бул максатка жетүү оңой болгон жок. Бул диалектилердин болушуна байланыштуу, жана жогоруда айткандай, бири-биринен кескин айырмаланып турат.

Улуттук тилдер белгилүү бир улуттун калыптанышынын натыйжасында пайда болору белгилүү. Белгилүү болгондой, улуттун калыптанышы, өз кезегинде, күрөшүү (экономикалык, саясий чөйрөдө ж.б.) мүмкүн эмес, ошондуктан, улуттар ортосунда күрөш жүрүп жаткандыктан, улуттук тилдердин ортосунда дагы күрөш жүрүп жатат. Натыйжада бир тил которулуп, анын ордуна башка тил алмашып, башкалардын биригиши менен жаңы тилдер пайда болот.

1949-жылы 25-октябрдан 31-октябрга чейин Пекинде заманбап кытай тилин нормалдаштыруу проблемаларына арналган илимий конференция болуп өттү. Луо Чанпей менен Лу Шусян биргелешкен доклад жасап, анда Кытайдын улуттук тилин төмөнкүчө мүнөздөдү: “Акыркы бир нече кылымдарда кытай тилинин өнүгүшүнүн жүрүшүндө акырындык менен улуттук тил пайда болду, “Акыркы бир нече кылымдарда кытай тилинин өнүгүшүнүн жүрүшүндө улуттук тилдин түрү акырындык менен калыптанды, б.а. “жалпы тил” (путунхуа) түндүк диалектилерге негизделген. Акыркы бир нече он жылдыкта бул жалпы тил кеңири жайылды” [4,58 б.].

Бирок, бул докладда улуттук тил жалпы эл колдонгон тил эмес, калктын бир бөлүгү гана колдонгон тил. Бул тил нормалдашып, башкача айтканда, грамматикадагы айрым келишпестиктерди жоюп, бүтүндөй Кытайга жайылышы керек болчу. Нормалдаштыруу болгон диалектилерди изилдөө, андан кийин улуттук тилдин ченемдик лексикасын жана ченемдик грамматикасын түзүү болгон. Ушул конференциядан кийин мандарин (путунхуа) тилин жайылтуу боюнча жигердүү аракеттер башталды. 1955-жылы 17-ноябрда Билим берүү министрлиги аны педагогикалык окуу жайларында жана мектептерде окутуу жөнүндө буйрук чыгарган. Эртеси мектептерде окутууну акырындык менен мандарин тилине өткөрүү жөнүндө жарлык чыкты. 1956-жылы 6-февралда Кытай Эл Республикасынын Мамлекеттик Кеңеши Мандаринди (путунхуаны) жайылтуу боюнча директивасын чыгарган жана 10-февралда аны жайылтуу үчүн борбордук жумушчу комитет түзүлгөн.

Биринчи он жылда, кытай тилинин сабактарын киргизүүдөн башка эч кандай олуттуу натыйжалар болгон жок, мандарин тилин үйрөнүүгө бир топ убакыт жумшалды. “Мандарин тилин жайылтуу өнөктүгүнүн практикалык тажрыйбасы адамдар эне тилин же диалектин башка тил менен алмаштырууга жакын эмес экендиги жөнүндө чындыкты тастыктап турат”.

Жалпы тилге ээ болуу - негиз диалектилерди иштетүү үчүн зарыл. Бул диалектилердин акыркы тагдырлары жөнүндөгү сталиндик доктринанын борбордук идеясы. Кытайда жалпы тил болгонбу?

Буга чейин кытай тилинин диалектилерин өзгөчө тил катары тааныганга жакын синологдор көргөн. Бул синологдордон да эрте, Кытайга келген европалыктар аны тааныган. Бул европалыктардын биринчиси - XVI кылымда Кытайга жеткен португалдар. Алар андан калк менен оңой тил табыша турган тилди табышты. Алар кытайлыктар бул жалпы тилди “гуанхуа”, “бюрократиялык тил” деп аташарын билишти. Кытай чиновниктерин өзүлөрү

"Мандарин" деп аташкандыктан, бул тилди "Мандарин" деп атай башташты. Дал ушул ат менен ал Европалык синологияга кирген [5, 116.].

Азыркы учурга келсек, "2004-жылдын аягында КЭРдин Билим берүү министрлиги жана Мамлекеттик тил жана жазуу комитети жарыялаган расмий изилдөөгө ылайык, КНР калкынын 86% жергиликтүү диалектилерде (регионалдык тилдерде) сүйлөйт жана Калктын 53 пайызы байланыш үчүн мандарин тилин колдоно алышат" - деген жыйынтыкка келсек, XX кылымдын мандаринди жайылтуу пландары аткарылган жок (жана бул расмий түрдө КЭРде таанылган), ошондуктан, эми мандариндин жайылышына 2050-жылга чейин жетишүү керек [6, 154 б.].

Жалпысынан, Кытайда жүргүзүлүп жаткан реформалар жана ачылыш саясаты башталгандан бери, кытай тилинин бүткүл дүйнөгө жайылышынын деңгээли бир топ жогорулагандыгын белгилеп кетүү керек, ал гана эмес, Кытайдын мамлекеттик тили катары мандарин тили да, ошондой эле диалектилер. Бул убакыттын ичинде регионалдык тилдерди үйрөнүү үчүн окуу китептеринин тиражы көбөйүп, теориялык гана эмес, практикалык дагы мүмкүнчүлүктөр менен интернет порталдар көбөйдү.

Россияга келе турган болсок, кытай тилинин имиджин калыптандыруу XVI кылымда пайда болгон, анда 1472-жылы Афанасий Никитин өзүнүн "Үч деңизди басуу" китебинде биринчи жолу кытайлар сүйлөгөн өлкөнүн бар экендигин эскерген. Ал эми 21-кылымда тилдердин өз ара аракеттенүү деңгээли ушунчалык жогорулап, 2009-жыл Кытайда орус тили жылы деп жарыяланып, 2010-жыл - Россияда кытай тили жылы деп жарыяланган. 2009-жылдын башында дүйнөдө буга чейин 250дөн ашык институт болгон. Конфуций, анда ар бир адамга кытай тили окутулат, бул Кытайдын мандариндин жайылышына болгон кызыгуусунун жогорку деңгээлин көрсөтөт.

4. Тыянак

Миллиарддан ашык адам жашаган Кытай тили - материк Кытай менен Тайвандын расмий тили, Гонконгдун эки расмий тилинин бири, калктын 95% катон тилинде сүйлөйт. Кытай тили Сингапурда расмий тилдердин бири болуп саналат жана ошол эле учурда дүйнө жүзү боюнча 30 миллиондон ашык адам окуйт. Дүйнөлүк лингвистикалык классификацияга ылайык, кытай тили кытай-тибет тилдеринин үй бүлөсүнүн синиттер тобуна кирет, бирок бул маселе боюнча ар кандай пикирлер айтылса дагы, эч кандай компромисс жок. Кытай тилинин негизги өзгөчөлүгү - бул регионалдык оозеки формаларга бөлүнүшү, бул жарым-жартылай түшүнүксүз болушу мүмкүн, бул алардын диалектилер тукумуна эмес, тилдердин тукумуна таандыктыгынын айкын белгиси, бирок ушул маселе боюнча лингвисттер бир пикирге келе алышпайт.

Адабияттар

1. Ван Дэнфэн. Чунши чжунхуа цзиндянь, фусин чжунхуа фэньхуа (Приведем в порядок китайские классические памятники, возродим китайскую культуру) // Юйвэнь цзяньшэ. 2008. № 7-8.
2. Юань Цзяхуа. Диалекты китайского языка. М.: Наука, ГРВЛ, 1965. С.7-8.
3. Астрахан Е.Б., Завьялова О. И., Софронов М. В. Диалекты и национальный язык в Китае. – М.: Наука, 1985. С.14.
4. Конрад Н. И. О китайском языке // Вопросы языкознания, 1952, №3. С.58.

5. Алексахин. А. Н. Диалект хакка (китайский язык). Фонология, морфология, синтаксис. – М.: Восточная книга, 2013. С. 11.
6. Софронов М.В. Лингвистические проблемы в китайском обществе // Проблемы Дальнего Востока, 1972, №1. С.154.
7. Турганбаев, Н. О. Кыргыз жана кытай тилдериндеги грамматикалык өзгөчөлүктөр / Н. О. Турганбаев, А. Нурмамат Кызы // Вестник Ошского государственного университета. – 2021. – Vol. 2, No. 4. – P. 1179-1189. – DOI 10.52754/16947452_2021_2_4_1179. – EDN MWSVKU.
8. Аманбек Кызы, Н. Кытай тилиндеги үй жаныбарларына байланышкан фразеологизмдерди кыргыз тилине которуунун айрым маселелери / Н. Аманбек Кызы, А. Бекмурзаева // Вестник Ошского государственного университета. – 2024. – No. 2. – P. 424-436. – DOI 10.52754/16948610_2024_2_42. – EDN ZETZII.
9. Усон Уулу, М. Сотрудничество Синьцзяна со странами центральной Азии в сфере нефти и газа / М. Усон Уулу, А. С. Раимжанова // Вестник Ошского государственного университета. – 2023. – № 1. – С. 30-35. – DOI 10.52754/16948610_2023_1_4. – EDN FXJNDZ.
10. Гимазитдинов, И. Р. Установление и история развития кыргызско китайских дипломатических отношений: состояние и перспективы / И. Р. Гимазитдинов, А. С. Тухтаматов, С. Т. Мырзаканова // Вопросы востоковедения. – 2022. – № 1. – С. 36-42. – DOI 10.52754/16948653_2020_1_7. – EDN TUQIWP.